

This article considers that in most cases anthroponyms are formed on the basis of the names of people, historical figures of society, leaders who lived in a certain place for a long time. In this regard, the fact of changing a person's name to a toponym related to the place of residence of a person in a certain historical period is comprehensively analyzed using examples in the article.

The purpose of the article is to find out whether the predominance of anthroponyms formed from personal names in the toponymy of the Abay region is a real step taken to establish the right of ownership of the land, to determine who is the owner of the land. Also to clarify that the names of these individuals have their own character in the history of the nation, known in the region and have contributed to social development. They take place in the history of the region by helping to dive deeper into history and by being in close contact with society and political events of the country. Giving a name to a place existing in history does not only form the historical basis of the toponym, but also establishes a close connection between the history of the region and the names of places. The article describes the fact that the names of well-known people who left traces in history appear in the toponymy of the region in large numbers in connection with the event of departure from the country and the loss of land, which occurred in the turbulent period in the history of the region.

Key words: onomastics, toponymy, anthroponomics, anthroponomy, ethno linguistics, extra linguistic factor, linguistic and cultural studies.

Received: 30.06.2023

XFTAP 16.31.02

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp14-21](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp14-21)

А.А. Букаева¹, Г.О. Сыздықова²

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

²ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЗАҢГЕРЛІК ДИСКУРСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына негіз болған дереккөздер сараланып, қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына негіз болған халқымыздың әдет-ғұрып нормалары қарастырылады. Олардың заңгерлік ерекшеліктері адамгершілік нормалары тұрғысынан ашылады. Қазақ даласындағы құқықтық мәдениеттің қалыптасуындағы билер рөлі мен қызметі анықталады. Қазақ заңгерлік дискурсында билік айтудың басты мақсаты әділ кесім жасау және екі жақты татуластыру ретінде зерделенеді. Қазақтың заңгерлік дискурсының қалыптасуына хандық дәуірдегі әдет-ғұрып нормалары, Дала заңдарына Шыңғыс ханның «Жасағы», Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы» және Тәуке хан дәуірінде қабылданған «Жеті жарғы» заңдары негіз болған. Қазақ заңгерлік дискурсындағы «Бітім», «Береке», «Салауат» ұғымдары әділ кесім жасаудың қоғамдық негіздері болды. Қазақ заңгерлік дискурсының мазмұнында ел бірлігін, адамгершілікті сақтауға бейімделген ережелер басым болды.

Кілт сөздер: қазақ заңгерлік дискурсы, әдет-ғұрып нормалары, құқықтық мәдениет, дала заңы, би, билік кесім, билер соты.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Біздің зерттеуіміз жоғарыда айтып өткендей, қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына негіз болған халқымыздың әдет-ғұрып ережелері жан-жақты қарастырылып, олардың ерекшеліктерін адамгершілік нормалары тұрғысынан зерделеп, анықтау мақсатында тарих беттеріне шолу жасалып, қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлихановтың, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының би туралы пікірлері басшылыққа алынды. Сол сияқты ежелгі қазақ әдет-ғұрып нормаларының құқықтық ерекшеліктерін саралап көрсеткен ғалым Салық Зимановтың «Қазақ құқығын бағалау тарихы» еңбегіне сүйене отырып, қазақ даласында билік айтудың басты мақсаты әділ кесім жасау және екі жақты татуластыру – қазақ заңгерлік дискурсының негізгі ерекшелігі екендігін таныту зерттеуіміздің басты мақсаты болды.

КІРІСПЕ

Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасу тарихы ежелден бастау алады. Қазақ халқының көшпелі тұрмысына қолданылған заңгерлік дискурс адамгершілік ұстанымдарға негізделген әдет-ғұрып нормалары бойынша қалыптасты.

Халқымыздың әдет-ғұрып нормалары – ұлттық дүниетаным көрінісі, әрі құқықтық мәдениеттің іргетасы. Қазақ халқы үшін ең негізгі құндылық – ар екендігі. Сондықтан атадан қалған «малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деген даналық сөздер бұған дәлел бола алады. Қазақ халқының көшпелі шаруашылығы негізінде қалыптасқан құқықтық мәдениеті қазақ халқының өзіндік болмысы мен тұрмыс-тіршілігіне сай келетін әдет-ғұрып нормаларынан басталады. Қазақ заңгерлік дискурсының тарихын зерделеуде халқымыздың есте жоқ ескі заманда қалыптасқан салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, жол-жора, үкім-кесімдерінің мазмұнындағы құқықтық өлшемдерін айтпай кетуге болмайды [1, 23].

Дана халқымыз «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» деп жай айтпаған, алайда қазақ халқының әдет-ғұрыптарына негізделген дала заңының ұзақ уақыт қоғам сұранысын қанағаттандыруы, еркіндік, бостандық, теңдік, әділдік сияқты адамгершілік категорияларын басшылыққа алуы, оның өзіндік ерекшелігі болып табылады. Сондықтан да тарихта қоғамдық құрылыстың дамып не құлдырауына қарамай, құқықтық мәдениеттің беделі мен қызметі құлдырамай, өз өміршендігін көрсете алды [2, 10]. Демек, құқықтық мәдениеттің қалыптасуына адамгершілік нормалары негіз болса, белгілі бір қоғамның дамып, өркендеуіне қоғам мүшелерінің ар-ұят, намыс, абырой сияқты адами құндылықтарды берік ұстануы себеп болады. Қоғамдағы бұл құндылықтар әділ қоғамды қалыптастыратыны белгілі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазақ даласындағы заңгерлік дискурстың мазмұны халықтың тіршілік көзі, ата кәсібінде аса маңызды рөл атқаратын жер-су, көші-қон, жеке меншікті (малды таңбасымен және т.б.) анықтау, ел ішіндегі қоғамдық қатынастардың барысында туындайтын түрлі дау-дамайды жіктеп көрсету, жаза түрлерін анықтау, құн мен айып төлеу мөлшерін белгілеу, отбасы қатынасын реттеу, сондай-ақ, жеке тұлғаны құқықтық және адамгершілікке тәрбиелеу шаралары қамтылған.

С.З.Зиманов «Қазақ құқығын бағалау тарихы» еңбегінде ежелгі қазақ әдет-құрып нормаларының құқықтық ерекшеліктерін саралап көрсетеді:

1. Бірқатар ережелерде феодалдық қоғамның қалыптасуының ежелгі сатыларының қауымдық-рулық құрылымының элементтері сақталған ерте феодалдық қатынастардың көрініс алуы;

2. Әлемге белгілі әдет-ғұрып құқық жүйелерінің көпшілігіне қарағанда қазақ Дала заңдарында «халықтық» демократиялық институттар мен қағидалардың басым сақталуы;

3. Қазақ ата заңдарының құрамындағы хандар мен әйгілі билердің атымен енген ережелердің орын алуы;

4. Қазақ Дала заңдары бойынша дау-дамайлар азаматтық, қылмыстық істер болып бөлінбеуінің тарихы мен себептері;

5. Басқа елдерде қолданылатын бас бостандығынан айыру, түрмеге, зынданға жабу, дене мүшелерін жарақаттау сияқты қатаң жазалардан қазақ Дала заңының бейхабар болуы [3, 64 б].

Ежелгі қазақ әдет-ғұрыпына негізделген дала заңының құқықтық мазмұны өз заманындағы басқа елдердің заңгерлік дискурсымен салыстырғанда халықтық, демократиялық сипатымен ерекшеленеді.

Дала Заңында билік пен бидің әділдікті берік ұстануы, заңның бәрінен жоғары тұруы, қоғам мүшелерінің заң мен билікті сыйлауына негіз болды. Құқықтық мәдениетті қалыптастырды. Қазақ қоғамында басқа елдермен салыстырғанда ел алдында азаптап өлтіру жазасы, бас бостандығынан айыру сияқты жазаларды іске асыратын зындан мен түрменің болмауы қазақ заңгерлік дискурсындағы адамгершілік және демократиялық сипаттың айғағы болып табылады.

Қазақ даласында заңгерлік дискурстың қалыптасуында билер институты маңызды рөл атқарды. Көшпелі қазақ қоғамындағы билер дау-жанжалды шешуде әділдігімен ел ішінде танымал болды. Дау-жанжалды шешу барысында бидің айтқан билігі, шығарған шешімі бұлжытпай орындалатын болған. Бұл туралы қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлиханов былай дейді: «Билердің беделі Европадағы ақындар, ғалымдар мен адвокаттар сияқты өздерінің жеке бастарының қасиеттеріне байланысты болған. Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған үкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болып отырған. Мұндай би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған. Сонымен бұл би деген атақ келіп билік айтуға және төрелік сөз сөйлеуге патент сияқты нәрсеге айналған» [4,93]. Демек, қазақ қоғамында би атану үшін әдет-ғұрыпты жетік білу әрі шешендік қабілеті болуы тиіс. Ш.Уәлихановтың би туралы пікірін қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы өзінің қара сөздерінде былайша сабақтайды: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын, Өз Тәуке ханның Күлтөбенің басында күнде кеңес болғандағы «Жеті жарғысын» білмек керек, һәм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді...» [5, 10-11]. Яғни, би атанған адамның дала заңын терең меңгеруімен қатар шешендік өнерінің болуы маңызды болғандығын аңғарамыз. Ш.Құдайбердіұлының «Би һәм билік туралы», Ә.Бөкейхановтың «Тағы да һәм билік туралы» деген мақаласы қазақ заңгерлік дискурсының даму жолын анықтауда маңызы зор. Ш.Құдайбердіұлы қазақ заңгерлік дискурсының тарихына үңіліп, қазақтың «қазылған қара жолдай» айқын билік-кесімдерінің қоғамдық қатынастарды реттеудегі маңыздылығын саралай келе, қоғамның «орыс заңына қарағандықтан» қазақтың сара жолы мүлде көмескіленіп, маңыздылығынан айырыла бастағанын көрсетеді. Егер де дала заңының кейбір ереже қағидаларын сұрыптап алса, өз заманының талабына, қазақ тұрмысына сәйкес келетінін көрсетеді [6, 193]. Ал Ә.Бөкейханов өз мақаласында қазақ даласындағы би тұлғасын зерделейді. Би еліне адал қызмет ету үлгісі ретіндегі оның тағдыры, билік жасаудың қиындығы мен күрделілігі туралы айта келіп, биді орыс қоғамы тудырған орыс судьясымен салыстыра отырып, оған құлақ асу керек пе, не болмаса шарифат жолын берік ұстау керек пе деген мәселені көтереді. Әрі қазақ қоғамындағы алқабилер соты туралы да ақпарат береді [7].

НӘТИЖЕЛЕР

Демек, қазан төңкерісіне дейін халық сотының алдында билер бірі талапкердің, екіншісі айыпкердің сөзін сөйлеген, ал үшіншісі – төбе би болып төрелік – қалыстық сөз айтқандығын аңғарамыз. Қазақ биінің моральдық-құқықтық мәртебесі халықтың «атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген талабынан көрініс тапты. Қазақ заңгерлік дискурсында билік айтудың мақсаты – әділ кесім жасау және екі жақты татуластыру. Қазақ қауымында ертеден қалыптасқан билер соты ел ішіндегі дауды әділ шешіп, екі жақты мәмлеге келтіріп, реттеу қазақтың шешендік өнерін дамытты әрі заңгерлік дискурстың қалыптасуына негіз болған. Қазақ әдет-ғұрыпына негізделген көне заңгерлік дискурсы «әдет-ғұрып», «ата-баба жолы», «ата салты», «жол-жоба», «жөн-жосық», «ата-баба реттері» деген атаулармен айтылып келді.

Қазақ даласындағы қылмысқа ұрлық жасау, адамға қарсы жасалған қауіпті әрекеттер жатқан. Адам өлтірген қылмыс билер сотының шешімі бойынша жазаланса, мал ұрлығына барымта қолданылған. Дала заңындағы ауыр жаза қылмыскерді халық алдында масқаралау, елден қуу (жер аудару) болды.

Билер сотында қарастырылған дау, қылмыстық іс-әрекеттер ашық, куәлердің қатысуымен шешілген. Сот процесін ашық өткізудің тәрбиелік мәні ерекше болды. Мысалы, ата-анасын ренжіткен баланы қара сиырға теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, мойнына құрым іліп, бүкіл ауылды аралатқан. Жазаның өтелу барысында халық қылмыскердің бетіне түкіріп, ұрып-соққан. Бұл жастарға өмір бойы сабақ болған, ата-ананы сыйлаудың көрнекі үлгісі болған.

Азаматтық және қылмыстық істердің билер сотында қарастырылуы заңдылық пен әділдікке сүйеніп жүргізілді, қоғамдық ой мен ұлттық сананы дамытты. Бұл көшпелі қазақ қоғамының руаралық байланыстарды күшейтті, мемлекеттік басқару қатынастарын нығайтып, қазақ болмысында шыншылдық, әділдік және адалдық секілді моральдық құндылықтарды қалыптастырды.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына хандық дәуірдегі әдет-ғұрып нормаларымен қоса, Дала заңдарына Шыңғыс ханның «Жасағы», Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы» және Тәуке хан дәуірінде қабылданған «Жеті жарғы» заңдары негіз болды.

Алтын орда тұсында туған Шыңғыс ханның «Жасақ» заңы ұлан-байтақ мемлекетте қоғамдық қатынастарды реттеуді көздеді. Бұл заңның мазмұны жаза қаталдығымен ерекшеленеді. Заң баптарында әскер, салық, тәртіп мәселелеріне басымдық берілгені байқалады. Қазақ даласында пайда болған атақты заң жүйесінің бірі – Қасым ханның билігі тұсындағы «Қасқа жол» заңы еді.

Қасым ханның «Қасқа жолы» заңында қылмыстық, неке және отбасы, меншік, мұрагерлік салалары жатады. Бұл дискурста қарастырылған қылымыстар қазіргі азаматтық құқық саласына жатқызуға болады. Демек, аты аталып, түсі түстелмесе де сол кездің өзінде қазақ даласында азаматтық құқық және қылмыстық құқық қалыптасып, өзіне тиісті қызметін атқарған.

Қасым ханның «Қасқа жолы»:

- мүлік заңын (жер, мал, мүлік даулары);
- қылмыстық заңды (ұрлық, адам өлтіру және т.б.);
- әскери заңды (аламан міндеттемесін, ер құны, қара-қазақ және т.б.);
- елшілік жораларды (майталмандық, шешендік, сыпайылық, әдептілік, халықаралық қарым-қатынас);

- жұртшылық заңын (шүлен тарту, ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бекеуіл және т.б.) қамтыған [8, 278].

Қасым ханның тұсында қылмыскерлер билер сотының үкімімен жазаланған.

Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасу тарихындағы заң жүйесінің бірі – Есім ханның «Ескі жолы».

Есім ханның «Ескі жолы» Шыңғыс ханның «Жасақ» үлгісіне жақын, әскери мәселелерін қамтыған тәрізді. Қазақ хандығының мемлекеттік жүйесі, өзіндік құрылымы, ел билеу жорасына арналған азаматтың және құқықтық ережелер жинақталған «Ескі жол» бір ғасырдан артық қазақ даласындағы заң болды.

Есім хан «Ескі жолы» Қасым ханның «Қасқа жолымен» мазмұндас болды әрі бұл заңды құрастыруда Есім хан билер кеңісінің қатысуымен, олармен ақылдаса отырып, көшпенділер тіршілігіне сәйкес келетін дәстүрлі әдет-ғұрыпты, құқықтық тәртіпті жетілдіру мақсатында жаңа құқықтық нормаларды енгізген.

Қазақ хандығындағы атағы шыққан заңдардың бірі «Жеті жарғы» заңы.

Қазақ заңгерлік дискурсында екі «Жеті жарғы» заң жинағы болған. Біріншісі – Майқы бидің «Жеті Жарғысы», ол жеті бөлімнен тұрады:

- 1-бөлім. Адам құны туралы;
- 2-бөлім. Жесірлер мен неке туралы;
- 3-бөлім. Жер иелігі мен жер бөлісі туралы;
- 4-бөлім. Ұрлық туралы;
- 5-бөлім. Барымта туралы;
- 6-бөлім. Дау-шаралар туралы;
- 7-бөлім. Мал құны туралы.

Екіншісі – Төле би, Қазыбек би және Әйтеке бидің Күлтөбе басындағы жиында талқылап, құрастырылған Тәуке ханның «Жеті жарғысы» [9, 111].

Тәуке ханның «Жеті жарғысында» әкімшілік, қылмыстық істер, азаматтық құқықтық нормалар, салықтар, діни көзқарастар туралы ережелер енгізілген, яғни онда қазақ қоғамы өмірінің барлық жақтары қамтылған.

«Жеті жарғы» заңы меншіктік, қылмыстық, отбасы және неке, мұрагерлік құқықтарын, тәрбие мәселелерін, сот ісінің өту тәртібі мен билер үкімінің орындалуын міндеттеу үдерістерін қамтыған.

Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуында маңызды рөл атқаратын билер сотының тарихы көнеден басталады. Сақ тайпаларының дәуірінде би қызметінің маңызды рөл атқарғаны елдегі ру, тайпа басшылары мен беделді адамдардың біріккен кеңесі қоғамдағы тәртіптің сақталуын қадағалап, сот қызметін атқарып отырған. Үйсін тайпасында халықтың жағдайын жасап, тайпа қоғамындағы тәртіптің бұзылмауын қадағалап, сот қызметін «Билер кеңесі» атқарған.

Қазақ билерінің қоғамдағы әділеттілікті сақтаудағы қызметтерін ары қарай қарастыратын болсақ, заңгер-ғалым С. Созақбаевтың «Тәуке хан. Жеті жарғы» атты еңбегінде қазақ қоғамында даулы істің қаралуы екі сатыға бөлінгенін көрсетеді: біріншісі, екі дауласқан жақ билердің істі қарауына дейін, өзара келісім дауды шешуге қимыл-әрекет жасайды. Әдеттік құқықта оны «Бітім», «Береке», «Салауат» деп атаған.

«Бітім» – екі жақтың өзара келісімі арқылы, сөз жүзінде даудың аяқталуы. Бітімнен кейін билерге істі қарауға құқық берілмейді. Себебі бітімді, өзара келісімді бір жақты бұзу сөзде, сертте тұрмаудың, жалпы ар-ожданның жоқтығының белгісі.

«Береке» – айырбас, немесе сатып алу туралы сөз жүзінде шарт жасау. Өзіндік мүдделерін қанағаттандыру. Жалпы қазақтың әділеттік құқығында «береке» институты барлық келісім шарттардың негізі болған.

«Салауат» – немесе кешірім, – дауласқан екі жақтың бір-біріне талап қоюдан бас тартуы, яғни кешірім беруі. Кешірім жасау ауыл, ел, ру ақсақалдарының қатысуымен өтетін болған [10, 21-22].

Тәуке хан заманынан бастап қалыптасқан тағы бір институт – «Жүгініс» – яғни рулар арасында болған даулар мен қақтығыстарды билердің алқалық құраммен қарауы. Негізінде бұл институт қауымдық демократияның бір нышаны ретінде танылады және оның тәртібі бойынша екі жақтың келісімімен, дауға ешқандай қатысы жоқ өзінің әділеттілігімен ел көзіне түскен, ақыл-парасаты жоғары, яғни «ала жіпті аттамаған» «ара би» сайланады. Ол істің барлық мән-жайын алқалық құрамдағы билерге баяндайды, екі жақты бітімге келуге шақырады. Бітім болмаған жағдайларда билер ұсынылған барлық дәлелдерді таразыға сала отырып, өздерінің билігін айтады. Даудың соңы «ала жіп» кесу рәсімімен аяқталады. Көпшілік алдында «ара би» екі жақтың дауласқан адамдарына, немесе олардың өкілдеріне ала жіптің екі шетін ұстатып, ортасынан кеседі.

Қазақ билері дауларды шешуде қатаң жаза (қылмыскердің, жауаптының намысына тию, ел алдында масқаралау, онымен қоса руын да масқаралау) тағайындау арқылы халықтың қоғамдық, құқықтық мәдениеттеріне дұрыс әсер етіп отырған. Осыған байланысты деректерді Н.Өсерұлының «Шариат» атты еңбегінен көре аламыз: «Қазақ әдет-ғұрып заңдары о бастан-ақ кісі өліміне аса жауапкершілікпен қараған, осыған байланысты билер де қылмыскерлерді жазалап қана қоймай, мұндай қылмысты екінші рет болдырмау жағын да қарастырған. Кісі өлімі бүкіл қоғамға тән дерт ретінде қаралған. Сол себепті күнәні қылмыскердің бүкіл руластарына таңып, бәрін бірдей жауапты еткен. Ондай руларды «бүлінген ел» деп қоғамнан шеттеткен. Олармен қарым-қатынас жасамай, қыз беріп, қыз алыспаған» [11, 267].

Қазақ құқығы бойынша адамгершілік қағидасын ұстанып сот әділдігін іске асырушы және дауласушы жақтарды татуластырушы би болған. Дауды қарастырудағы қарапайымдылық сот әділдігімен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және соттық шешімдердің, тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де, қоғамның алдындағы әділеттігі мен дала заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының нысаны мен мазмұнын құрады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ар, ұят, намыс, еркіндік, теңдік қазақ қоғамында басты принципке айналып, құқықтық саласында бірінші орында тұрды. Сот процесін билер осы принципте талдап, талқылады. Екінші принцип бітімгершілік, татуластыру, ел бірлігіне сына түсірмеу болды.

Шындық пен әділдікке жету билердің сот шешімдерін шығарудағы түпкі ұстанатын негізі болды. «Дауды қарастырудағы қарапайымдылық, сот әділдігі мен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және соттық шешімдердің тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де қоғамның алдындағы әділеттігі мен логика заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының формасы мен мазмұнын құрады» [11, 287].

Қазақ хандығы тұсындағы заңдар жүйесі көшпелілердің рухын көтеріп, сана-сезімін жоғарылатты. Бұл нормалар мен оны жүзеге асырушылар хандықтың да, халықтың да мүддесін қолдай білді. Демек, хандықтың ішкі және сыртқы мәселелері, соғыс пен бейбітшілік, көші-қон тәртібі, ел ішіндегі дау-дамайлар мемлекетті басқарушыларға да, халыққа да өте маңызды мәселелер болды. Бұлардың көкейге қонымды түрде шешілуі қоғам ішіндегі ауызбіршілікті нығайтып, халық бірлігін күшейтуге, туысқандық, бір қаннан таралғандықтарын терең түсінуге, ең бастысы жарық дүниеге келгеннен соң тату-тәтті, адамдық қасиеттерді сақтай отырып өмір сүруге жетеледі. Сол себепті де сол уақыттағы заң нормалары және оны жүзеге асырушылардың жауапкершілігі арта түсті. Ол жауапкершіліктің салмағы әділдікке сүйенуде болды.

Сонымен, құқықтық жүйеде ел бірлігін, адамгершілікті сақтауға бейімделген ережелер басым болды. Қазақ халқының әдет-ғұрыпына негізделген құқық жүйесінің қарапайым мағынасы мен құрылымы халықтық сипатта болды.

Бұл тақырып мемлекеттің, қоғамның өзекті мәселесі болып қала бермек. Жаңа дәуір азаматын, сондай-ақ мемлекеттің өтпелі кезеңге қарай азамат тұлғасын қалыптастырып, дамыту мәселесінің көкейкестілігі ешқашан маңызын жоғалтпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақтың ата заңдары. Т.І. Алматы, 2005. – 457 б.
- 2 Зиманов С.З. Қазақ құқығын бағалау тарихы туралы // Қазақтың Ата Заңдары. 10 т. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – Т. 2. – 460 б.
- 3 Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі мәдениеті. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 192 б.
- 4 Уәлиханов Ш.Ш. Шығармаларының бес томдық жинағы. – Алматы, 1985, 4-том, – 348 б.
- 5 Құнанбайұлы А. Қара сөздер. – Алматы: Шабыт, 2022. – 128 б.
- 6 Құдайбердіұлы Ш. Би һәм билік туралы//Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997 – 192–195 б.
- 7 Қыр баласы. Тағы да һәм билік туралы. «Қазақ» газеті. 1914, №50. 14 ақпан.
- 8 Кәрібаев Б. Қазақ хандары. Алматы: Сардар, 2014. – 587 б.
- 9 Артықбаев Ж.О. Жеті Жарғы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2004, – 150 б.
- 10 Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы. – Алматы: Санат, 1994. – 275 б.
- 11 Өсерұлы Н. Шариат. – Алматы: Қайнар, 1996. – 352 б.

Материал 16.08.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Qazaqtyn ata zandary. T.I. Almaty, 2005. – 457 b.
- 2 Zimanov S.Z. Qazaq quqıǵın baǵalaw tarihy turaly // Qazaqtıń Ata Zańdarı. 10 t. – Almaty: Jeti jargy, 2004. – T. 2. – 460 b.
- 3 Kenjaliev Z. Koshpeli qazaq qoǵamındaǵı dásturli mädenieti. – Almaty: Jeti jargı, 1997. – 192 b.
- 4 Walihanov Sh.Sh. Shıǵarmalarınıń bes tomdıq zhinaǵı. – Almaty, 1985, 4-tom, – 348 b.
- 5 Qunanbayulı A. Qara sözder. – Almaty: Şabit, 2022. – 128 b.
- 6 Qudayberdiulı Ş. Bı häm bilik twralı//Negimov S. Şeşendik öner – Almaty, 1997 – 192–195 b.
- 7 Qır balası. Taǵı da häm bilik twralı. «Qazaq» gazetı. 1914, №50. 14 aqpan
- 8 Kärıbaev B. Qazaq xandarı. Almaty: Sardar, 2014. – 587 b
- 9 Artıqbaev J.O. Jeti Jarǵı. – Almaty: Zań ädebieti, 2004, – 150 b
- 10 Sozaqbaev S. Täwke xan. Jeti jarǵı. – Almaty: Sanat, 1994. – 275 b
- 11 Öserulı N. Şariat. – Almaty: Qaynar, 1996. – 352 b.

Становление казахского юридического дискурса

А.А. Букаева¹, Г.О. Сыздыкова²

¹Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

В статье анализируются источники, послужившие основой для формирования казахского юридического дискурса. Рассматриваются нормы обычаев нашего народа, которые легли в основу формирования казахского юридического дискурса. Их юридические особенности раскрываются с точки зрения нравственных норм. Определяется роль и

функция бииев становлении правовой культуры в казахской степи. В казахском юридическом дискурсе основная цель высказывания власти изучается как справедливое заключение и двустороннее примирение. В основу формирования казахского юридического дискурса легли обычаи ханских времен, степные законы - «Жасақ -отряд», Чингисхана, «Қасқа жол – прямой путь» Касым-хана, «Ескі жол - старый путь» Есим-хана и «Семь уставов», принятые в эпоху Тауке-хана. Понятия «Бітім», «Береке», «Салауат» в казахском юридическом дискурсе стали общественными основами справедливого заключения. В содержании казахского юридического дискурса преобладали правила, адаптированные к сохранению единства страны и человеческие качества.

Ключевые слова: казахский юридический дискурс, нормы обычаев, правовая культура, Степное право, биі, власть, суд бииев.

Материал поступил в редакцию журнала 16.08.2023

Formation of the Kazakh legal discourse

A.A. Bukayeva¹, G.O.Syzdykova²

¹Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the sources that served as the basis for the formation of the Kazakh legal discourse. The norms of the customs of our people, which formed the basis for the formation of the Kazakh legal discourse, are considered. Their legal features are revealed from the point of view of moral norms. The role and function of biis in the formation of legal culture in the Kazakh steppe is determined. In the Kazakh legal discourse, the main purpose of the statement of power is studied as a fair conclusion and bilateral reconciliation. The formation of the Kazakh legal discourse was based on the customs of the times under Khan's rule, steppe laws - "Zhasak - detachment", Genghis Khan, "Kaska zhol – the straight path" of Kasym Khan, "Eski Zhol - the old way" of Yesim Khan and "Seven charters" adopted in the era of Tauke Khan. The concepts of "Bitim", "Bereke", "Salauat" in the Kazakh legal discourse have become the social foundations of a fair imprisonment. The article emphasizes that in the Kazakh legal discourse the rules adapted to the preservation of the unity of the country and human qualities dominate.

Key words: Kazakh legal discourse, norms of customs, legal culture, Steppe law, biі, power, biі court.

Received: 16.08.2023

МҒТАР 81'1:398.91

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp21-33](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp21-33)

М.А. Ермекбаева¹, К.К. Кенжалин¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ, ТҮРІК ЖӘНЕ МОНҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақ, түрік және моңғол тілдеріндегі мақал-мәтелдер тілдік тұрғыдан талданды. Қазақ-түрік мақал-мәтелдерін зерделеу барысында генеалогиялық және типологиялық жағынан туыстығын сипаттайтын белгілері анықталды. Туыс тілдердің мақал-мәтелдерінің лексикалық құрамы, семантикасы мен синтаксистік құрылымы жағынан ортақ белгілері сараланды. Сонымен қатар, қазақ-моңғол мақалдары салғастыра